

TOLMIROS SKAPANEAS
HOMENAJE AL PROFESOR
KOSTAS A. DIMADIS

ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΣΚΑΠΑΝΕΑΣ
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΚΩΣΤΑ Α. ΔΗΜΑΔΗ

Edición de
Isabel García Gálvez y Olga Omatos Sáenz

Vitoria-Gasteiz

2012

© DE ESTA EDICIÓN:
Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos
Vitoria-Gasteiz

TÍTULO ORIGINAL:

Isabel García Gálvez-Olga Omatos Sáenz (eds.), *TOLMIROS SKAPANEAS. Homenaje al profesor K. A. Dimadis / ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΣΚΑΠΑΝΕΑΣ. Αφιέρωμα στον καθηγητή Κ. Α. Δημάδη*. Vitoria-Gasteiz, Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 2012.

COLABORA: *Susana Lugo Mirón*

MAQUETACIÓN: *Isabel García Gálvez y Augusto de Bago*

ISSN: 1137-7003

DEPÓSITO LEGAL: Gr. 82-97

Ninguna parte de esta publicación, incluido el diseño de la portada, puede ser reproducida, almacenada o transmitida por ningún medio, ya sea eléctrico, mecánico, óptico o reprográfico, sin permiso previamente expreso de las editoras.

Ο Καζαντζάκης και το μονοτονικό: Μια ιστορία αποσιώπησης

Τάσος Α. Καπλάνης
Πανεπιστήμιο Κύπρου

Η γνωριμία μου με τον καθηγητή Κ. Α. Δημάδη, στον οποίο είναι αφιερωμένος αυτός εδώ ο τόμος, ξεκινάει στα χρόνια των προπτυχιακών μου σπουδών, όταν βρέθηκα ως υπότροφος στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ (1990-1991), όπου δίδασκε. Εκεί δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε η σχέση μας, καθώς περνούσαμε και οι δύο το μεγαλύτερο μέρος της μέρας μας στο τμήμα, στη βιβλιοθήκη, αλλά συχνά και στο φιλόξενο γραφείο του, διαβάζοντας και συζητώντας. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντά μας βέβαια διέφεραν ήδη από τότε αρκετά: παρόλο που είχα και τότε (όπως έχω και τώρα) ενδιαφέρον για τη σύγχρονη θεωρία και λογοτεχνία, είχα μεταβεί στο Άμστερνταμ για να εξειδικευτώ πλάι στους σημαντικούς κρητολόγους Wim Bakker και Arnold van Gemert στην πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία και τα εκδοτικά, γλωσσικά, κ.ά. προβλήματα της, που αποτελούν μέχρι σήμερα το βασικό ερευνητικό μου αντικείμενο. Αλλά και ο Δημάδης, παρόλο που είχε ξεκινήσει την επιστημονική του καριέρα στα πρώιμα νεοελληνικά, υπηρετώντας για αρκετά χρόνια στο *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669* του Εμμανουήλ Κριαρά (όπου και εγώ θήτευσα από το 1994 έως και το 1997), είχε όταν τον γνώρισα οριστικά στραφεί στη μελέτη της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας, ιδίως στην πεζογραφική παραγωγή της λεγόμενης γενιάς του 1930. Σε αυτό εδώ το μελέτημα,

που με πολλή χαρά του αφιερώνω, θα επιχειρήσω να συνδυάσω τα ενδιαφέροντά μας, μεταφέροντας τους δικούς μου εκδοτικούς προβληματισμούς σε ένα συγγραφέα που έχει απασχολήσει εκείνον, από άλλες βέβαια απόψεις, το Νίκο Καζαντζάκη¹.

Ο Νίκος Καζαντζάκης (1883-1957) παραμένει μαζί με τον Κ. Π. Καβάφη (1863-1933) ο πιο γνωστός και πολυδιαβασμένος έλληνας συγγραφέας διεθνώς, αλλά, όπως σωστά σημειώνει σε πρόσφατο άρθρο του ο Δημήτρης Τζιόβας, «ενώ η διεθνής απήχηση του Καβάφη έχει μελετηθεί και αναλυθεί, η δημοτικότητα του Καζαντζάκη δεν έχει τύχει ανάλογης προσοχής»². Ασφαλώς, αυτό δεν είναι το μοναδικό πρόβλημα που υπάρχει σήμερα σε ό,τι αφορά το καζαντζακικό έργο, πρωτότυπο και μεταφρασμένο. Παρόλο που το 2007, με την ευκαιρία συμπλήρωσης 50 χρόνων από το θάνατο του μεγάλου Κρητικού, διοργανώθηκαν συνέδρια, ημερίδες και σεμινάρια σε 68 χώρες του κόσμου και η καζαντζακική βιβλιογραφία εμπλουτίστηκε με δεκάδες νέες μελέτες (αυτοτελείς εκδόσεις, αλλά και μικρότερα σε έκταση μελετήματα δημοσιευμένα σε πρακτικά συνεδρίων και αφιερώματα επιστημονικών, λογοτεχνικών, κ.ά. περιοδικών)³, πολλά ζητή-

¹ Βλ. Κ. Α. Dimadis, «Las crónicas periodísticas de Nikos Kazantzakis sobre la guerra civil española y su obra *Viajando. España*» στο Olga Omatos, επιμ., *Tras las huellas de Kazantzakis*, Granada: Athos-Pérgamos, 1999, σσ. 105-115, «Kunst und Macht: Bemerkungen zu drei Reisebüchern von Nikos Kazantzakis», *Choregia 1* (= *Annäherungen an Griechenland. Festschrift für A. Katsanakis zum 65. Geburtstag*), 2002, σσ. 28-42, «Der Spanische Bürgerkrieg in den Augenzeugenberichten von Nikos Kazantzakis (1936) und Spiros Melas (1939)», *Choregia 6* (= *Nikos Kazantzakis (1883-1957) und seine Zeit*), 2008, σσ. 43-50, Κ. Α. Δημάδης, «Ο Νίκος Καζαντζάκης πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό στην Ελλάδα για την εκτέλεση του Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα» στο Γεωργία Λαδογιάννη, Απόστολος Μπενάτσης και Κλεονίκη Νικολουδάκη, επιμ., *Εντυχισμός. Τιμή στον Ερατοσθένη Γ. Καψωμένο*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2010, σσ. 107-135, καθώς και την ανακοίνωσή του «Παρατηρήσεις στα δημοσιευμένα ταξιδιωτικά βιβλία του Νίκου Καζαντζάκη» στο Διεθνές Συνέδριο *Οι εκδοτικές τύχες του Νίκου Καζαντζάκη στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Δημοσιεύσεις, μεταφράσεις, κριτική εισαγωγή και ερμηνευτικά σχόλια, αισθητική των εκδόσεων, προοπτικές που πραγματοποιήθηκε στην Κρήτη στις 27 και 28 Ιουνίου 2009*, αλλά τα πρακτικά του, όσο ξέρω, δεν έχουν ακόμη δημοσιευτεί.

² Dimitris Tziouvas, «From being to becoming: reflections on the enduring popularity of Kazantzakis», *Byzantine and Modern Greek Studies* 33/1, 2009, σ. 83 (η απόδοση στα ελληνικά δική μου).

³ Από τις αυτοτελείς εκδόσεις που κυκλοφόρησαν το 2007 ξεχωρίζουν τα βιβλία του σημαντικότερου ίσως μελετητή του Καζαντζάκη, καθηγητή Peter Bien, *Οκτώ κεφάλαια για τον Νίκο Καζαντζάκη* (Αθήνα: Καστανιώτης) και ιδίως το *Καζαντζάκης. Η πολιτική του πνεύματος*, τόμος Β' (μτφρ. Αθανάσιος Κ. Κα-

ματα που αφορούν ιδίως τις εκδοτικές τύχες του έργου του παραμένουν ανοιχτά. Έτσι, το 2009 η «Διεθνής Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη» διοργάνωσε στην Κρήτη συνέδριο για αυτό ακριβώς το θέμα⁴. Η κατάσταση που διαπιστώθηκε στο συνέδριο οδήγησε στην οργάνωση «Διεθνούς κινητοποίησης για τη σωτηρία και προώθηση του έργου του Νίκου Καζαντζάκη», στο πλαίσιο της οποίας συντάχτηκε και προωθήθηκε στην ελληνική πολιτεία «Ανοιχτή επιστολή», υπογραμμένη από περισσότερους από 4.000 πανεπιστημιακούς, φιλόλογους, καλλιτέχνες, συγγραφείς, πολιτικούς, κλπ. από 92 χώρες (ως τις 14/06/2010), στην οποία αναφέρονταν μεταξύ άλλων τα εξής⁵:

115

τοικερός, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης), ενώ πρέπει να επισημανθεί ότι αφιερώματα στον Καζαντζάκη έκαναν σχεδόν όλα τα λογοτεχνικά περιοδικά (*Νέα Εστία*, *Πόρφυρας*, *Το Δέντρο*, *Θέματα Λογοτεχνίας*, *Κ*, κλπ.), καθώς και οι μεγάλες αθηναϊκές εφημερίδες, κάποιες από αυτές μάλιστα παρουσιάζοντάς τα και σε αυτοτελείς τόμους (βλ. λ.χ. τον τόμο *Νίκος Καζαντζάκης: ο άνθρωπος, ο δημιουργός, ο ιδεολόγος. Άγνωστες μαρτυρίες και ντοκουμέντα*, που διανεμήθηκε με την *Ελευθεροτυπία* στις 8/11/2007). Πολλά στοιχεία για τις εκδόσεις, επανεκδόσεις, αφιερώματα περιοδικών και εκδηλώσεις που έγιναν το 2007 μπορεί να βρει κανείς στην ιστοσελίδα της «Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη» στην ενότητα «2007: 50 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη» (βλ. <http://www.amis-kazantzaki.gr/> – τελευταία πρόσβαση: 22/08/2011). Κάποιοι σημαντικοί τόμοι με πρακτικά συνεδρίων κυκλοφόρησαν μετά το 2007 (βλ. Έρη Σταυροπούλου και Θανάσης Αγάθος, επιμ., *Νίκος Καζαντζάκης. Παραμορφώσεις, παραλείψεις, μυθοποιήσεις*, Αθήνα: Γκοβόστης, 2011, Νίκος Γγουρτάκης, επιμ., *Ο Νίκος Καζαντζάκης και ο κρητικός πολιτισμός. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ηράκλειο-Μυρτιά, 28-30 Σεπτεμβρίου 2007*, Ηράκλειο: Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, 2010 (σε ψηφιακή μορφή), Σταμάτης Ν. Φιλιππίδης, επιμ., *Ο Νίκος Καζαντζάκης στον 21^ο αιώνα. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Νίκος Καζαντζάκης 2007: Πενήντα χρόνια μετά»* (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο και *Ρέθυμνο*, 18-21 Μαΐου 2007), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 2010, Χριστίνα Αργυροπούλου, επιμ., *Νίκος Καζαντζάκης και εκπαίδευση: 50 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη*, Αθήνα: Ελληνοεκδοτική, 2008, καθώς και το ειδικό τεύχος για τον Καζαντζάκη (= Supplement to Volume 28, Number 1, May 2010) του αμερικάνικου επιστημονικού περιοδικού *Journal of Modern Greek Studies*). Την εικόνα συμπληρώνουν οι μονογραφίες της Μαριάννας Σπανάκη, *Ο Καζαντζάκης και η παιδική λογοτεχνία. Μύθος και ιστορία στα μυθιστορήματα: «Ο Μέγας Αλέξανδρος»*, «*Στα παλάτια της Κνωσού*», Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου-Gutenberg, 2011 και του Ρόντερικ Μπήτον, *Ο Καζαντζάκης μοντερνιστής και μεταμοντέρνος*, Αθήνα: Καστανιώτης και Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2009.

⁴ Βλ. παραπάνω σημ. 1.

⁵ Για το πλήρες κείμενο της επιστολής και άλλα στοιχεία βλ. την ιστοσελίδα της «Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη» (<http://www.amis-kazantzaki.gr/> – τελευταία πρόσβαση: 22/08/2011).

52 χρόνια μετά το θάνατό του [του Καζαντζάκη], δεν υπάρχουν στα βιβλιοπωλεία –με εξαίρεση μερικά μεγάλα βιβλιοπωλεία της Αθήνας– πολλά από τα σπουδαιότερα έργα του, ενώ είναι πια σχεδόν ανύπαρκτες και οι μεταφράσεις των έργων του στο εξωτερικό. Οι εκδόσεις που κυκλοφορούν όχι μόνο δεν είναι σχολιασμένες –με μία ή δύο εξαιρέσεις–, αλλά και η τυπογραφική τους εμφάνιση είναι απαρχαιωμένη, αντιβαίνοντας στη σύγχρονη αισθητική και τις ανάγκες του σημερινού αναγνώστη. Όσο για τις μεταφράσεις που υπάρχουν ακόμα στο εξωτερικό, πρέπει οπωσδήποτε να αναθεωρηθούν και να αναπροσαρμοσθούν, αφού έχουν γίνει συχνά από μεταφραστές που δεν γνώριζαν καλά την ελληνική γλώσσα και περιέχουν, πολλές από αυτές, σοβαρά λάθη ή και ανεπίτρεπτες περικοπές – για να μη μιλήσουμε και για τις μεταφράσεις που έγιναν από μια άλλη γλώσσα και όχι από το ελληνικό πρωτότυπο. Επιπλέον, είναι εντελώς απαράδεκτο το γεγονός ότι για τα χειρόγρατά του, όσα βρίσκονται σε χέρια ιδιωτών, και κυρίως του κατόχου των πνευματικών δικαιωμάτων του έργου, οι πανεπιστημιακοί και λοιποί ερευνητές δεν έχουν στην ουσία ούτε πληροφορίες ούτε πρόσβαση, πράγμα που παρεμποδίζει σοβαρά τη μελέτη και διάδοση του έργου του. Ας μην ξεχνάμε επίσης ότι πολλά και σημαντικά κείμενά του παραμένουν ακόμα ανέκδοτα, ελάχιστα από τα ημερολόγια και σημειωματάριά του έχουν δει το φως της δημοσιότητας, ενώ η σπουδαιότερη επιστολογραφία του είναι διάσπαρτη εδώ και εκεί ή παραμένει ακόμα αδημοσίευτη.

Οπωσδήποτε, η επιστολή αυτή αποτελεί μέρος μιας σειράς διενέξεων για τη διαχείριση του έργου του Καζαντζάκη ανάμεσα στο μοναδικό δικαιούχο των πνευματικών δικαιωμάτων του, θετό γιο της Ελένης Καζαντζάκη (1903-2004), Πάτροκλο Σταύρου, από τη μια, και σε διάφορους φορείς και ιδιώτες (όπως η «Διεθνής Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη», αλλά και οι εγγονές της αδελφής του Καζαντζάκη, Αναστασίας Σακλαμπάνη)⁶, από την άλλη.

⁶ Οι τελευταίες διεκδικούσαν τα πνευματικά δικαιώματα του Καζαντζάκη από το Σταύρου, αλλά με την υπ' αριθμόν 346/2011 αμετάκλητη δικαστική απόφαση του Αρείου Πάγου οι αιτήσεις τους απορρίφθηκαν (βλ. «Αντιπαράθεσεις» στην *Καθημερινή* της 25/03/2011). Η διένεξη με την «Εταιρεία» έχει πολλές πλευρές (στις οποίες εμπλέκονται και άλλοι φορείς, όπως λ.χ. το ελλαδικό Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού), ενώ η πρόσφατη αναχώρηση του Σταύρου από την Ελλάδα, η επιστροφή του στην Κύπρο και ο ορισμός του γαμπρού του, Σπύρου Μανδαλανάκη, ως γενικού διευθυντή των «Εκδόσεων Καζαντζάκη

Το χρονικό αυτών των διενέξεων, είναι βέβαιο, κάποτε θα γραφτεί –αν μη τι άλλο, γιατί παρουσιάζει ενδιαφέρον για την ιστορία των πνευματικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα–, αλλά για την ώρα πολλά από τα προβλήματα παραμένουν⁷.

Στο σύντομο μελέτημά μου θα σταθώ σε ένα βασικό εκδοτικό πρόβλημα που συνήθως αποσιωπάται: τη συγγραφική βούληση του Καζαντζάκη σε ό,τι αφορά την ορθογραφία και, κυρίως, το μονοτονικό.

Είναι γνωστό ότι ο Καζαντζάκης εξέδωσε την *Οδύσεια* (α' έκδοση 1938) με απλοποιημένη ορθογραφία και στο μονοτονικό (αντιγράφω από το «Λεξιλόγιο της *Οδύσειας*» της φωτοαναστατικής ανατύπωσης του 2006, σ. 1):

Σημαδέβεται ένας μονάχα τόνος, η οξεία, που μπαίνει στην τονιζόμενη συλλαβή· αν όμως η λέξη τονίζεται στη λήγουσα δε σημαδέβεται ο τόνος. Μερικες μονοσύλλαβες λέξεις παίρνουν τόνο για να ξεχωρίσουν απο τις ομώνυμες τους: νά, τί; πού; πώς; ώς (έως) γιά (ή) μά (ορκοτικό) κλπ. Και μερικες πολυσύλλαβες: γιατί; ωχού, αχού, αλοί, καταπού; κλπ.

Απλοποιήθηκε λίγο η ορθογραφία· καταργήθηκαν τα διπλα σύμφωνα· μονάχα επειδη υπάρχει ανάγκη προφοράς, διατηρήθηκαν τα διο γ: αγγίζω, φαλάγγι, κλπ.

Η απλοποίηση της ορθογραφίας για την οποία κάνει λόγο ο Καζαντζάκης, εκτός από την κατάργηση όλων των διπλών συμ-

[Πάτροκλος Σταύρου]» προκάλεσαν δημοσιεύματα στον τύπο, αλλά και μία επερώτηση (στις 05/08/2011) του βουλευτή Ηρακλείου του ΠΑΣΟΚ Μανόλη Στρατάκη στη Βουλή σχετικά με τις δραστηριότητες του «Ιδρύματος Νίκου και Ελένης Καζαντζάκη», όπου τίθεται εκ νέου θέμα πνευματικών δικαιωμάτων (τα σχετικά δημοσιεύματα και το κείμενο της επερώτησης βρίσκονται αναρτημένα στην ιστοσελίδα της «Εταιρείας»: βλ. <http://www.amiskazantzaki.gr/> – τελευταία πρόσβαση: 23/08/2011).

⁷ Ίσως τα πράγματα να μην είναι πάντα τόσο τραγικά όσο παρουσιάζονται· λ.χ. το υπ' αριθμόν 1 πρόβλημα που εμφανίζεται στη στήλη «Προβλήματα» της ιστοσελίδας της «Εταιρείας» (βλ. <http://www.amis-kazantzaki.gr/> – τελευταία πρόσβαση: 23/08/2011), δηλαδή η επανέκδοση της *Οδύσειας* σε μικρό σχήμα και με πιο προσιτή τιμή σε σχέση με τη φωτογραφική ανατύπωση της έκδοσης του 1938 που έγινε το 2006, δεν ισχύει πια, αφού το κείμενο επανεκδόθηκε πρόσφατα (Ιούνιος 2011· βλ. <http://www.kazantzakispublications.org/greek/OiEkdoseis01.html> – τελευταία πρόσβαση: 23/08/2011). Τα υπόλοιπα όμως προβλήματα που επισημαίνονται και που αφορούν ανέκδοτα, νεανικά και θεατρικά έργα, μεταφράσεις, σενάρια, ημερολόγια και αλληλογραφία εξακολουθούν να παραμένουν.

φώνων (που σημαίνει ότι έγραφε *άλος, θάλασα, Έληνας*, κοκ.), περιλάμβανε επίσης τη γραφή *αβ/αφ* και *εβ/εφ* στις διφθόγγους *αυ* και *ευ* ανάλογα με την προφορά (*μαβροπο, αφτος, λιγοςτέβω, εφτυχως*, κοκ.), τη γραφή των εγκλιτικών ενωμένων με την προηγούμενη λέξη (*αβλέστου, Θέμου, αλλά και αρέσειμας*, κοκ.)⁸, αλλά και την ορθογράφηση των ρημάτων σε *-ώνω* με όμικρον, την ένωση των λέξεων στις περιπτώσεις «αφαίρεσης στη συμμορφωτά»⁹, γράφοντας *θάναι, νάρθετε, τάχετε, μούδοκε*, κοκ.¹⁰, και *άλλα*, που δυστυχώς, όσο ξέρω, δεν έχουν ακόμη μελετηθεί συστηματικά¹¹.

Στο θέμα θα επανέλθω παρακάτω, αλλά στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί κάτι που ίσως δεν είναι ευρύτερα γνωστό, ότι δηλαδή το ορθογραφικό και τονικό σύστημα που εφάρμοσε στην *Οδύσεια* του 1938 ο Καζαντζάκης δεν το εγκατέλειψε ποτέ:

⁸ Τις δύο αυτές κατηγορίες ορθογραφικών απλοποιήσεων έχει επισημάνει ο Bien (βλ. Peter Bien, *Kazantzakis and the Linguistic Revolution in Greek Literature*, Princeton: Princeton University Press, 1972, σσ. 213-214, από όπου αντλούνται και τα παραδείγματα).

⁹ Βλ. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Ανατύπωση της έκδοσης του ΟΕΣΒ (1941) με διορθώσεις, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών-Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1991, σ. 77.

¹⁰ Τα παραδείγματα είναι αντλημένα από τα γράμματα του Καζαντζάκη στον Κριαρά (βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Αλληλογραφία. Επιστολές λογίων του εικοστού αιώνα*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών-Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2007, σσ. 195-198), εκτός από το *μούδοκε* που είναι παρμένο από την επιστολή του Καζαντζάκη στον Εμμανουήλ Παπαστεφάνου της 05/09/1922 που δημοσιεύτηκε στο «*Επίμετρο Α'*» του Νίκου Καζαντζάκη, *Συμπόσιον*, Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη, 2009, σ. 169 (όλη η επιστολή, μεταγραμμένη και πρωτότυπη, στις σσ. 169-177).

¹¹ Το ζήτημα της ορθογραφικής απλοποίησης και του μονοτονικού το αναφέρουν, αλλά το προσπερνούν χωρίς πολύ συστηματική ανάλυση ακόμη και αξιόλογες μελέτες για τη γλώσσα του Καζαντζάκη, όπως του Bien (βλ. παραπάνω σημ. 8) και του Μανδηλαρά (Basil G. Mandilaras, *Studies in the Greek Language*, Αθήνα: Ξενόπουλος, 1972, σσ. 109-170, ιδίως σσ. 123-124). Αλλά και σε ειδικότερες μελέτες, για τη γλώσσα της *Οδύσειας*, το ζήτημα αποσιωπάται (όπως στην περίπτωση του Ελευθερία Γιακουμάκη, «*Η γλώσσα της 'Οδύσειας'*» του Ν. Καζαντζάκη», *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 14, 1982, σσ. 143-167) ή αναφέρεται ακροθιγώς (βλ. Νικόλαος Μαθιουδάκης και Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή, «*Η επιθετική ταυτότητα του Οδυσσέα στο έπος του Νίκου Καζαντζάκη: μια πρόταση μέσω των ασαφών συνόλων*» στο Κ. Α. Δημάδης, επιμ., *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*. Πρακτικά του Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, διαδικτυακή δημοσίευση: http://www.eens.org/?page_id=1873 – τελευταία πρόσβαση: 23/08/2011).

αυτό ακολουθεί όταν γράφει οτιδήποτε, σημειώσεις, ημερολόγια, επιστολές, καθώς και όλα του τα έργα μετά την *Οδύσεια*, συμπεριλαμβανομένων των μυθιστορημάτων που τον έκαναν ευρύτερα γνωστό¹². Τυπωμένα όμως με αυτό το σύστημα βλέπει λίγα¹³: την *Οδύσεια* του 1938, το *Νικηφόρο Φωκά* του 1939¹⁴, την *Ασκητική* του 1945¹⁵. Ακόμη χειρότερα, οι νεότεροι αναγνώστες του από τη δεκαετία του 1950 κ.ε. δε βλέπουν ποτέ κανένα έργο του τυπωμένο με την ορθογραφία και τον τονισμό που εκείνος προτιμούσε – ούτε καν τις επιστολές του¹⁶. Αντίθετα, επιβάλλε-

119

¹² Ο αναγνώστης μπορεί να δει φωτογραφίες από κάποια χειρόγραφα του συγγραφέα στην ιστοσελίδα του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης (βλ. <http://www.historical-museum.gr/kazantzakis/gr/index.html> – τελευταία πρόσβαση: 23/08/2011). Παλιότερα, πλούσιο υλικό υπήρχε και στην ιστοσελίδα του Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη (βλ. <http://www.kazantzakis-museum.gr/> – τελευταία πρόσβαση: 23/08/2011), το οποίο, όμως, για λόγους που δε γνωρίζω, προσωρινά δεν είναι προσβάσιμο.

¹³ Ο κατάλογος δεν είναι εξαντλητικός· το θέμα χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση.

¹⁴ Από τις εκδόσεις «Πυρός» (φωτογραφίες από την έκδοση αυτή, με χειρόγραφες διορθώσεις του συγγραφέα, υπάρχουν στην ιστοσελίδα του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης· βλ. <http://www.historical-museum.gr/kazantzakis/gr/index.html> – τελευταία πρόσβαση: 23/08/2011).

¹⁵ Γράφει στον Πρεβελάκη στις 18/08/1928 (παραθέτω εδώ, όπως και σε όλες τις περιπτώσεις που θα ακολουθήσουν, τηρώντας την ορθογραφία της έκδοσης με προσαρμογή στο σημερινό μονοτονικό): «Την *Ασκητική* Σας στέλνω πρι φύγω. Σήμερα θα την κοιτάξω. Θα 'θελα, αν τυπωθεί, μονάχα Σεις να την επιμεληθείτε στις διόρθωσες, γιατί αλλιώς θα γιομώσει λάθη. *Επιμείνετε, όσο μπορείτε, να τυπωθεί με την ορθογραφία μας*» (η υπογράμμιση δική μου) και σχολιάζει ο Πρεβελάκης «Κι οι δυο επιθυμίες του Κ. εκπληρώθηκαν το 1945» (*Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη και σαράντα άλλα Αντόγραφα εκδιδόμενα με Σχόλια, ένα Σχεδιάσμα Εσωτερικής Βιογραφίας και τη Χρονογραφία του Βίου του Ν. Καζαντζάκη* από τον Π. Πρεβελάκη, β' έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη, 1984, σ. 92-93 [= γρ. 61 και σημ. 4]).

¹⁶ Τα δύο μεγάλα σώματα επιστολών του, που είναι οι *Επιστολές προς Γαλάτεια*, εισαγωγή-σχόλια Έλλης Αλεξίου, πρόλογοι Γιάννη Γουδέλη, γ' έκδοση, Αθήνα: Δίφρος, 1993 και τα *Τετρακόσια γράμματα...*, ό.π., έχουν εκδοθεί με ενοποιημένη (δηλαδή παραποιημένη) ορθογραφία και στο πολυτονικό. Τουλάχιστον όμως για τα δεύτερα σημειώνεται (*Τετρακόσια γράμματα...*, ό.π., σ. πζ') ότι «χρειάστηκε να μεταγραφούν, κατά τη δακτυλογράφηση με την τρεχούμενη ορθογραφία, επειδή ο Καζαντζάκης εφάρμοζε ένα απλοποιημένο ορθογραφικό σύστημα (βλ. τα τέσσερα ομοίτυπα από τα αυτόγραφα του στο τέλος του τόμου)». Δυστυχώς, τέτοια ομοίτυπα δε συνοδεύουν τις εκδόσεις του λογοτεχνικού του έργου στη δεκαετία του 1950, ούτε καν την «αυθεντική έκδοση» (βλ. επόμενη σημ.) της *Οδύσειας* του 1957. Άλλοι επιμελητές εκδόσεων, όμως, σε αυτό το σημείο είναι πιο συνεπείς στην ορθογραφία και τον τονισμό του συγγραφέα (βλ. λ.χ. Κριαράς, *Αλληλογραφία...*, ό.π. (σημ. 10)).

ται σε όλο το έργο του μια εξαρχαϊστική, ορθογραφική και τονική, ομοιομορφία, την επιμέλεια της οποίας είχε ο Εμμανουήλ Χ. Κάσδαγλης (1924-1998)· κατά τη ρήση μάλιστα του Πρεβελάκη, στον επιμελητή Κάσδαγλη και μόνο σε αυτόν πρέπει να αποδίδονται οι «αυθεντικές εκδόσεις» του έργου του Καζαντζάκη¹⁷.

Για να είμαστε δίκαιοι, η ομοιομορφία αυτή επιβάλλεται με τη συναίνεση του Καζαντζάκη¹⁸. Για έναν από τους λόγους μας φωτίζει ο φίλος του, μουσικολόγος, πιανίστας και αρχιτέκτονας Γιάννης Παπαϊωάννου (1915-1988)¹⁹:

Μετά [από το 1938], όπως ξέρετε, κυκλοφόρησε [η *Οδύσεια*] σε διαδοχικές εκδόσεις, με δυο-τρεις αλλαγές. Η μία είναι ότι ο Καζαντζάκης είχε απλοποιήσει την ορθογραφία, με το μονοτονικό σύστημα ανάμεσα σε άλλα, και για να μην προσβάλλεται το κοινό αίσθημα, οι εκδότες αργότερα τη μεταστοιχείωσαν, ας το πούμε έτσι, στην ορθογραφία τη συνηθισμένη, ξανάβαλαν τα διπλά σύμφωνα, όπου είχε αφαιρέσει το ένα ο Καζαντζάκης, και ούτω καθεξής.

Για να μην προσβάλλεται, λοιπόν, το κοινό αίσθημα· ο Καζαντζάκης, που, μην ξεχνάμε, βιοποριζόταν από το έργο του, έχοντας συκοφαντηθεί, λαιδωρηθεί και πολεμηθεί όσο λίγοι από το ελλαδικό κατεστημένο, αλλά και τους ομοτέχνους του (άθεος, κομμουνιστής, διαφθορέας των νέων, κοκ.)²⁰, αποφασίζει στα 71 του πια να συναινέσει στην έκδοση των *Απάντων* του σε ένα ορθογραφικό και τονικό σύστημα που ο ίδιος ούτε το πιστεύει ούτε το μεταχειρίζεται. Ο Κάσδαγλης είναι εξαιρετικός επιμελητής, φαίνεται πως συνεργάζεται άριστα και με τον Πρεβελάκη και έτσι ο Καζαντζάκης χωρίς πολλά-πολλά συναινεί: «Ας είστε

¹⁷ «Σήμερα, μόνο οι εκδόσεις που επιμελήθηκε ο Κάσδαγλης μπορούν να θεωρηθούν αυθεντικές, και μόνο από αυτές πρέπει να γίνονται οι μελλούμενες επανεκδόσεις» (*Τετρακόσια γράμματα...*, ό.π., σ. 675).

¹⁸ Γράφει στον Πρεβελάκη στις 18/08/1954: «Ευχαριστώ πολύ για το γράμμα σας για τις μεγάλες φροντίδες που σας έβαλα· είμαι σύμφωνος για την ορθογραφία και για όλα, και μη με ρωτάτε· ό,τι κάμετε, καλά καμωμένο» (*Τετρακόσια γράμματα...*, ό.π., σ. 673 [= γρ. 398]).

¹⁹ Γιάννης Παπαϊωάννου, «Οικογενειακοί δεσμοί», στο τεύχος 462 της «Βιβλιοθήκης» της *Ελευθεροτυπίας*, 20/07/2007, σ. 22 (η υπογράμμιση δική μου).

²⁰ Βλ. τα όσα και ο ίδιος σημειώνει για την υπόθεση του Νόμπελ σε γράμμα του στον Πρεβελάκη στις 18/12/1952 (*Τετρακόσια γράμματα...*, ό.π. (σημ. 15), σσ. 648-649 [= γρ. 380]).

καλά», γράφει στον Πρεβελάκη στις 23/10/1954, «έτσι θα βγουν φροντισμένα, να δώσει ο Θεός, τα Άπαντα, πριν να γίνω αόρατος»²¹. Όμως, ο ίδιος, μέχρι το τέλος, και στα προσωπικά του γραπτά και στην αλληλογραφία του, εξακολουθεί να χρησιμοποιεί την απλοποιημένη ορθογραφία και το μονοτονικό σύστημα της *Οδύσειας* του 1938· και αυτό από μόνο του, και ανεξάρτητα από την όποια συναίνεση και τους λόγους της, αποτελεί αναμφισβήτητη μια δήλωση.

Όλα αυτά ασφαλώς είναι γνωστά στους ειδικούς μελετητές του Καζαντζάκη και του έργου του – έξω όμως από αυτόν τον κύκλο των ειδικών παραμένουν μάλλον άγνωστα και οδηγούν κάποτε σε κωμικές παρανοήσεις²². Και είναι γεγονός ότι οι εκδόσεις Καζαντζάκη, όσο εξακολουθούν να υιοθετούν τις «αυθεντικές» ορθογραφήσεις Κάσδαγλη, χωρίς μάλιστα πλαισίωση των καζαντζακικών κειμένων με διευκρινιστικές εισαγωγές, σχόλια, φωτογραφίες χειρογράφων, κοκ., δε βοηθούν στη διάλυση των παρανοήσεων· αντίθετα τις επιτείνουν.

Υπάρχει όμως και ένα ζήτημα που δε φαίνεται να έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ειδικούς: πότε υιοθετεί ο Καζαντζάκης το ορθογραφικό και τονικό του σύστημα και από πού το δανείζεται; Όταν εκδίδεται για πρώτη φορά η *Οδύσεια* το 1938, έχει ήδη εγκαι-

²¹ *Τετρακόσια γράμματα...*, ό.π., σσ. 676-677 [= γρ. 400].

²² Θα αρκεστώ σε δύο μόνο εύγλωττα παραδείγματα, τα οποία θα μπορούσαν εύκολα να πολλαπλασιαστούν: σε ιστοσελίδα της «Κίνησης Πολιτών για την Επαναφορά του Πολυτονικού συστήματος» βρίσκουμε ενυπόγραφο άρθρο (του Κώστα Καραϊσκού) με τίτλο «Γλώσσα Ελληνική», όπου πρώτο πρώτο ανάμεσα σε διάφορα τσιτάτα φιγουράρει το (εννοείται πολυτονισμένο) μόττο «*Η γλώσσα είναι πατρίδα* (Ν. Καζαντζάκης)» (βλ. <http://www.polytoniko.org/antifonitis.php?newlang=el> – τελευταία πρόσβαση: 24/08/2011). Προφανώς ο συντάκτης του κειμένου, έχοντας γνωρίσει το έργο του Καζαντζάκη μέσα από τις πολυτονικές «αυθεντικές» εκδόσεις σε επιμέλεια Κάσδαγλη θεώρησε τον Καζαντζάκη σύμμαχό του στον «ιερό» σκοπό για την επαναφορά του πολυτονικού (παραποίησε βέβαια ελαφρώς και το κείμενο, αφού ο Καζαντζάκης, απηχώντας τον Ψυχάρη, χαρακτηριστικά αναφέρει «*Η δημοτική γλώσσα είναι η πατρίδα μας!*»)· βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Καζαντζάκης. Ο ποιητής και το ποίημα της Οδύσειας*, Αθήνα: Εστία, 1958, 191). Σε άλλη περίπτωση, οι εκδόσεις Ντουντούμη διαφημίζουν την τετράτομη έκδοση *Η Ελληνική ποίηση ανθολογημένη από το Ρήγα μέχρι σήμερα* σε επιμέλεια Βασίλη Βασιλικού (Αθήνα, 1998), που περιλαμβάνει και αποσπάσματα από την *Οδύσεια* του Καζαντζάκη, τονίζοντας μεταξύ άλλων (η υπογράμμιση δική μου): «*Οι μεγαλύτεροι Έλληνες ποιητές στα αριστουργήματά τους! Όλα τα ποιήματα με την αυθεντική τους ορθογραφία στο πολυτονικό*» (βλ. <http://www.bookoffers.gr/index.php/frontend/campaigns/single/43/> – τελευταία πρόσβαση: 24/08/2011).

νιαστεί μέσα «από τις στήλες των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* μια μακρά περίοδος δημόσιας συζήτησης για μορφολογικά και ορθογραφικά ζητήματα της ελληνικής γλώσσας», όπως έχει δείξει ο Δημάδης²³, και αυτός είναι μάλλον και ο λόγος που η κριτική ελάχιστα εστιάζει στις ορθογραφικές επιλογές του έργου. Ωστόσο, το σύστημα που χρησιμοποιεί το 1938 στην *Οδύσεια*, ο Καζαντζάκης το έχει ήδη υιοθετήσει στη γραφή του πολλά χρόνια νωρίτερα: το χρησιμοποιεί στην πρώτη κιόλας επιστολή που στέλνει στον Πρεβελάκη το 1926²⁴, αλλά και πιο πριν, στις επιστολές που στέλνει στη Γαλάτεια Καζαντζάκη (1881-1962) από τη Βιέννη κατά τη διάρκεια της παραμονής του εκεί το Μάιο-Αύγουστο 1922²⁵, χωρίς να αποκλείεται η πρώτη χρήση του να πηγαίνει και λίγο πιο πίσω, όπως θα δούμε παρακάτω. Δυστυχώς, πλήρες σώμα της καζαντζακικής αλληλογραφίας δεν υπάρχει²⁶ και ο πέπλος της εξαρχαϊστικής ορθογραφίας και τονισμού που καλύπτει τις εκδόσεις δυσχεραίνει τον ακριβή χρονολογικό προσδιορισμό της πρώτης χρήσης της απλοποιημένης ορθογραφίας και του μονοτονικού από το συγγραφέα²⁷. Αυτό που μπορώ πάντως να πω με βεβαιότητα είναι ότι ο Καζαντζάκης το Δεκέμβριο του 1920 ακόμη χρησιμοποιεί το πολυτονικό, όπως αποδεικνύει επιστολικό δελτάριο

²³ Βλ. Κ. Α. Δημάδης, *Δικτατορία, πόλεμος και πεζογραφία (1936-1944)*. Γιώργος Θεοδοκάς, Μ. Καραγάτσης, Στράτης Μυριβήλης, Λιλίκα Νάκου, Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, Παντελής Πρεβελάκης, Άγγελος Τερζάκης, δεύτερη εμπλουτισμένη έκδοση, Αθήνα: Εστία, 2004, σσ. 32-36 (το παράθεμα σ. 35).

²⁴ Βλ. *Τετρακόσια γράμματα...*, ό.π. (σημ. 15), σ. 23 [= γρ. 1] και φωτογραφία υπ' αρ. 35.

²⁵ Πρόκειται για τις επιστολές υπ' αρ. 11-29 της έκδοσης Καζαντζάκης, *Επιστολές...*, ό.π. (σημ. 16), σσ. 15-70 – εννοείται ότι και οι επόμενες χρονολογικά επιστολές που στέλνονται από το Βερολίνο, κλπ. το ίδιο σύστημα ακολουθούν (βλ. ψηφιοποιημένα δείγματα –το παλιότερο με ημερομηνία 07/06/[1922] = αρ. 15 της έκδοσης– στις «Σελίδες Νίκου Καζαντζάκη», ενότητα: «Η ζωή του», «Με τη Γαλάτεια» του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης: <http://www.historical-museum.gr/kazantzakis/gr/index.html> – τελευταία πρόσβαση: 24/08/2011). Για τη βέβαιη χρονολόγηση αυτών των επιστολών στα 1922 (και όχι 1921) βλ. Άννα Χρυσογέλου-Κατσή, «Ο Καζαντζάκης στη Βιέννη το '22 και οι σχέσεις του με τον 'ψυχολόγο' Stekel», *ΕΕΦΣΠΑ* 27, 1979, σσ. 436-455, ιδίως σσ. 437-438 και σημ. 11 και 14).

²⁶ Την ανάγκη δημιουργίας ενός τέτοιου corpus υπογραμμίζει ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Αποτιμήσεις και ζητούμενα της καζαντζακικής αλληλογραφίας», *Νέα Εστία* 162 (τεύχος 1806), 2007, σσ. 1192-1199.

²⁷ Ίσως ο Peter Bien, που ετοιμάζει έκδοση στα αγγλικά των επίλεκτων γραμμάτων του (βλ. P. Bien, «Ο Καζαντζάκης επιστολογράφος», *Φιλολόγος* 131, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 2008, σσ. 141-152), θα μπορέσει σύντομα να την προσδιορίσει με μεγαλύτερη ακρίβεια.

που απέστειλε στο Μιλτιάδη Μαλακάση (1869-1943) με ημερομηνία 15/12/1920²⁸. Με βάση τα στοιχεία που έχω στη διάθεσή μου, λοιπόν, μπορώ να υποστηρίξω ότι ο Καζαντζάκης υιοθέτησε το ορθογραφικό και τονικό σύστημα που χρησιμοποιούσε έκτοτε σε όλη του τη ζωή στα 1921-1922.

Τι μπορεί να είχε συμβεί στα 1921-1922 που τον έστρεψε στην απόφαση αυτή; Οι δύο μελετητές που ασχολήθηκαν σοβαρότερα με το ζήτημα δε μας διαφωτίζουν σχετικά: ο Μανδηλαράς απλώς σημειώνει ότι παρόμοια ορθογραφικά και τονικά συστήματα είχαν κατά καιρούς υιοθετηθεί από διάφορους²⁹, ενώ ο Bien, πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι με την υιοθέτηση αυτού του συστήματος «ο Καζαντζάκης ακολουθούσε τα χνάρια του Ψυχάρη, του Πάλλη και του Βλαστού»³⁰. Πράγματι, διάφορα στοιχεία του ορθογραφικού και τονικού συστήματος του Καζαντζάκη μπορεί να παραπέμπουν στον Ψυχάρη (λ.χ. η γραφή με β ή φ των αυ/ευ), το Βλαστό (που είχε προχωρήσει και αυτός σε ορθογραφικές απλοποιήσεις και στη χρήση ενός μόνο τόνου στα *Κριτικά ταξίδια*, Αθήνα: Εστία, 1912), μα κυρίως στον Πάλλη (που στο *Ταμπουράς και κόπανος*, Τυβίγγη: Ερρίκος Λάουπ, 1910 σημείωνε κι αυτός μόνο την οξεία όπου δεν τονιζόταν η λήγουσα³¹). Ωστόσο, το σύστημα του Καζαντζάκη έχει σημαντικές διαφορές και με του Ψυχάρη (που άλλωστε δεν έγραφε σε μονοτονικό) και με του Βλαστού (που τόνιζε και τη λήγουσα και τις μονοσύλλαβες λέξεις) και με του Πάλλη (που δεν ένωνε ούτε τα εγκλιτικά ούτε τις λέξεις στις περιπτώσεις «αφαίρεσης στη συμπροφορά»³²). Θα μπορούσε βέβαια ο Καζαντζάκης να έχει προχωρήσει μόνος του

²⁸ Βλ. Γιάννης Παπακώστας, «Η λογοτεχνική 'έξοδος' του Μαλακάση», *Το Βήμα*, 27/02/2005 (όπου και φωτογραφία του δελταρίου). Με αυτό ως δεδομένο πιθανολογώ ότι και οι 10 πρώτες *Επιστολές προς Γαλάτεια* (ό.π., σημ. 16) που χρονολογούνται από τις 27/11/1920-30/01/1921 είναι κι αυτές πολυτονικά γραμμένες, αλλά δεν έχω στη διάθεσή μου φωτογραφίες τους.

²⁹ Βλ. Mandilaras, *Studies...*, ό.π. (σημ. 11), σ. 123.

³⁰ Bien, *Linguistic Revolution...*, ό.π. (σημ. 11), σ. 213 (η μετάφραση δική μου).

³¹ Το σύστημα αυτό το είχε πρώτος εισηγηθεί ο Ν. Β. Φαρδύς, *Περί ατόνου και απνευματίστου γραφής της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης μαρτυρία και αποδείξεις*, Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1889, σσ. 66-67.

³² Επισκόπηση αυτών και άλλων τονικών-ορθογραφικών συστημάτων στο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, «Η ορθογραφία μας», *Απαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τόμος 7, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών-Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1965, σσ. 3-155, ιδίως σσ. 83-86, καθώς και στο Γιώργος Παπαναστασίου, *Νεοελληνική ορθογραφία: ιστορία, θεωρία, εφαρμογή*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών-Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2008, σσ. 144-177.

σε ένα δικής του έμπνευσης σύστημα, δανειζόμενος στοιχεία από τον Πάλλη και τους άλλους. Όμως ακόμη κι αν ήταν έτσι τα πράγματα, θα παρέμενε μυστήριο γιατί αποφάσισε να κάνει κάτι τέτοιο στα 1921-1922 και όχι στη δεκαετία του 1910 που πρωτοκυκλοφόρησαν τα έργα του Πάλλη και του Βλαστού.

Προς τη λύση του μυστηρίου μάς οδηγεί ένα σχόλιο του Κριαρά σε επιστολή του Καζαντζάκη του 1956, όπου σημειώνει: «[Ο Καζαντζάκης] ασπαζόταν την τονική απλοποίηση ως προς το μη τονισμό της τελευταίας συλλαβής. Την πρόταση αυτή είχε διατυπώσει (και εφαρμόσει εν μέρει) ο μακαρίτης Ελισ. Γιαννίδης»³³. Πράγματι, ο Ελισαίος Γιαννίδης (1865-1942)³⁴, σημαντική μορφή του δημοτικιστικού κινήματος, είχε δημοσιεύσει στο τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1921 του βραχύβιου, αλλά αξιόλογου περιοδικού *Λόγος της Πόλης*³⁵ «ένα σημαντικότερο κείμενο, που και θα αναδημοσιευτεί αργότερα [στο περιοδικό *Αναγέννηση*], θα διαβαστεί πολύ και θα συζητηθεί πλατύτερα»³⁶. Στο άρθρο αυτό, επιχειρεί επισκόπηση των συστημάτων τονικής απλοποίησης (ατονικό, σύστημα Βλαστού, κ.ά.) και προκρίνει κυρίως το σύστημα κατά το οποίο: «αφήνονται άτονες όλες οι μονοσύλλαβες λέξεις, εκτός από λίγες. Επίσης όλες οι υπερμονοσύλλαβες που τονίζονται στη λήγουσα. Ενώνονται οι εγκλιτικές λέξεις με τις προηγούμενες»³⁷. Το άρθρο του Γιαννίδη δεν περνάει απαρατήρητο και έτσι σε επόμενο τεύχος του *Λόγου* (Σεπτέμβριος 1921) φιλοξενούνται κείμενα με τοποθετήσεις του Ψυχάρη και του Βλαστού³⁸. Και ενώ ο τελευταίος συμφωνεί γενικά με το Γιαννίδη

³³ Κριαράς, *Αλληλογραφία...*, ό.π. (σημ. 10), σ. 197.

³⁴ Για το Γιαννίδη βλ. Χριστόφορος Χρηστίδης, *Ελισαίος Γιαννίδης. Ο άνθρωπος. Το έργο του*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας-Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, 1981 και Εμμανουήλ Κριαράς, *Ελισαίος Γιαννίδης, ο νηφάλιος*, Θεσσαλονίκη: Σφακιανάκης, 1999.

³⁵ Για το περιοδικό αυτό και τη συμβολή του στο δημοτικιστικό κίνημα βλ. «Ο 'Λόγος' της Πόλης (Χρονικά του δημοτικισμού)» στο Εμμανουήλ Κριαράς, *Λόγοι και δημοτικισμός*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1987, σσ. 56-101.

³⁶ Κριαράς, «Ο 'Λόγος'...», ό.π., σ. 79.

³⁷ Κριαράς, «Ο 'Λόγος'...», ό.π., σ. 80. Ολόκληρο το άρθρο υπάρχει στην «Ψηφιοθήκη» του ΑΠΘ: <http://invenio.lib.auth.gr/record/46271/files/arc-2006-17574.pdf> – τελευταία πρόσβαση: 25.08.2011. Οι «λίγες» μονοσύλλαβες που τονίζονται είναι αυτές που έχει περιλάβει ο Καζαντζάκης στο σημείωμα της *Οδύσειας* του 1938 με κάποιες προσθήκες (βλ. Ελισαίος Γιαννίδης, «Η τονική μεταρρύθμιση», *Λόγος* 3, 1921, σ. 455).

³⁸ Βλ. Γιάννης Ψυχάρης, «Ορθογραφικά», *Λόγος* 3, 1921, σσ. 603-612 και Πέτρος Βλαστός, «Τονικά», *Λόγος* 3, 1921, σσ. 612-615.

(με μικρές διαφωνίες στην «εφαρμογή στα καθέκαστα»), ο Ψυχάρης, αφού επιχειρηματολογεί υπέρ της γραφής με φ ή β των αυ/ευ (που δεν τη δεχόταν ο Γιανίδης), αντιτίθεται στην τονική μεταρρύθμιση, θεωρώντας ότι τη συγκεκριμένη στιγμή «μια μεταρρύθμιση του τονισμού μονάχα δεν μπορεί να γεννήσει παρά το χάος»³⁹. Στο τεύχος Οκτωβρίου 1921 δημοσιεύεται κι άλλη κριτική, του Αντώνη Πρωτοπάτση (1895-1950)⁴⁰, ενώ ο Γιανίδης απαντά πρώτα στον Ψυχάρη (τεύχος Ιανουαρίου 1922) και ύστερα στο Βλαστό και τον Πρωτοπάτση (τεύχος Φεβρουαρίου 1922)⁴¹. Στην απάντησή του μάλιστα στον Ψυχάρη σημειώνει⁴²: «Και το χάος αυτό είναι αναγκαίο άλλωστε. Είναι απαραίτητο για λίγον καιρό ο καθένας να εφαρμόσει το σύστημα που νομίζει πραχτικότερο, γιατί κι ο ίδιος μόνο στην εφαρμογή θα ζυγιάσει την αξία του και θα ιδεί αν σκοντάβει πουθενά για να το τροποποιήσει ή να το παρατήρει ολότελα».

Ο Καζαντζάκης είναι βέβαιο ότι γνωρίζει και παρακολουθεί το Λόγο της Πόλης⁴³. Θα πρέπει, λοιπόν, στις προτάσεις Γιανίδη στο τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1921 του Λόγου, στη συζήτηση που ακολούθησε στα επόμενα τεύχη και στις τελικές τοποθετήσεις του Γιανίδη τον Ιανουάριο-Φεβρουάριο 1922 να αναζητηθούν το ερέθισμα και παράλληλα τα πρότυπα για το τονικό και ορθογραφικό σύστημα που υιοθέτησε ο Καζαντζάκης – και που δεν παράτησε ποτέ. Κάποιες λεπτομέρειες μένει βέβαια να διευκρινιστούν, κυρίως το αν ο Καζαντζάκης πείστηκε ήδη από το Μάιο-Ιούνιο του 1921 ή χρειάστηκε να περιμένει τις υπόλοιπες παρεμβάσεις και την τελική προτροπή Γιανίδη τον Ιανουάριο 1922 για να εφαρμόσει το σύστημά του (που μου φαίνεται πιο πιθανό). Αυτό όμως είναι κάτι που θα διευκρινιστεί μόνο όταν θα έχουμε πλήρη εικόνα των γραπτών του Καζαντζάκη (επιστολών, σημειωμάτων, κλπ.) στην αυθεντική τους μορφή – και δεν εννοώ αυτή των εκδόσεων του 1950.

³⁹ Ψυχάρης, «Ορθογραφικά», ό.π., σ. 605 (με σύγχρονη ορθογραφία-τόνους).

⁴⁰ Βλ. Αντώνης Πρωτοπάτσης, «Διο λόγια ακόμα για τους τόνους», *Λόγος* 3, 1921, σσ. 676-682.

⁴¹ Βλ. Ελισαίος Γιανίδης, «Για την τονική μεταρρύθμιση», *Λόγος* 4, 1922, σσ. 1-7 και 97-104.

⁴² Γιανίδης, «Για την τονική μεταρρύθμιση», ό.π., σσ. 2-3 (με σύγχρονη ορθογραφία-τόνους).

⁴³ Βλ. τις συχνές εκκλήσεις του στη Γαλάτεια να του στέλνει τα τεύχη του περιοδικού στη Βιέννη (λ.χ. «Στέλνε μου ό,τι περιοδικά λαβαίνεις: 'Λόγος', 'Νουμά', κλπ.» ή «περιμένω περιοδικά): 'Νουμά', 'Λόγος'» στο Καζαντζάκης, *Επιστολές...*, ό.π. (σημ. 16), σ. 27 και 35 αντίστοιχα).

Εδώ όμως τίθεται αναπόφευκτα το ερώτημα: πώς πρέπει να εκδίδεται ο Καζαντζάκης στον 21^ο αιώνα; Τις γενικές αρχές μάς τις έχει δώσει η Ρέα Γαλανάκη: «Θα χρειαστεί πρωτίστως να εκδοθούν από την αρχή όλα τα βιβλία του, ώστε να ανταποκρίνονται στη σημερινή εκδοτική αισθητική, στον σημερινό τρόπο ανάγνωσης, στο σημερινό ακόμη αίσθημα αφής ενός βιβλίου. Να συνοδεύεται επίσης κάθε καινούργια έκδοση με εισαγωγή και σημειώσεις»⁴⁴. Όσο για την ορθογραφία και τον τονισμό, τρεις επιλογές υπάρχουν, που η καθεμιά δίνει αλλού την έμφαση: η πρώτη είναι να εξακολουθήσουμε να εκδίδουμε τα κείμενα με το εξαρχαϊστικό ορθογραφικό και τονικό σύστημα που εφάρμοσε («για να μην προσβάλλεται το κοινό αίσθημα») ο επιμελητής των Απάντων Καζαντζάκη στη δεκαετία του 1950, Ε. Χ. Κάσδαγλης. Η επιλογή αυτή, που εξακολουθεί να εφαρμόζεται από τις εκδόσεις Καζαντζάκη, πέρα από την αποσιώπηση των προτιμήσεων του συγγραφέα και τις στρεβλώσεις και παρανοήσεις που δημιουργεί, δίνει περισσότερη έμφαση από όση σήμερα θα αποδίδαμε στον επιμελητή, σχεδόν τον αναδεικνύει σε συν-συγγραφέα, ενώ οι λόγοι που την επέβαλαν ίσως στη δεκαετία του 1950 έχουν σήμερα εκλείψει (πιθανότατα, είναι το πολυτονικό και οι αρχαϊστικές ορθογραφίες που προσβάλλουν σήμερα το κοινό αίσθημα). Η δεύτερη επιλογή είναι να εκδίδουμε τα έργα του με την ορθογραφία και τον τονισμό που ο ίδιος ο Καζαντζάκης κατά καιρούς εφάρμοζε. Η επιλογή αυτή αναμφίβολα δίνει όλη την έμφαση στο συγγραφέα, αίρει τις αποσιωπήσεις, επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του στην ορθογραφία και τον τονισμό, ενώ θα μπορούσε να ανοίξει το δρόμο για συζήτηση και για περαιτέρω απλοποιήσεις της δικής μας ορθογραφίας, αφού ο Καζαντζάκης, σε κάποια θέματα, ήδη τη δεκαετία του 1920 ήταν ριζοσπαστικότερος από ό,τι εμείς σήμερα. Αντιβαίνει όμως στο σημερινό τρόπο ανάγνωσης και εδώ ερχόμαστε στην τρίτη επιλογή: να εκδοθεί το έργο του Καζαντζάκη με το σημερινό ορθογραφικό και τονικό σύστημα. Αυτή η λύση σέβεται πάνω από όλα τους σημερινούς αναγνώστες, ανοίγει απρόσκοπτα το καζαντζακικό έργο στις νέες γενιές, χωρίς ταυτόχρονα να είναι εντελώς ξένη προς τις ορθογραφικές και τονικές επιλογές του ίδιου του συγγραφέα (οι οποίες, όμως, θα

⁴⁴ Ρέα Γαλανάκη, «Ο πιο διάσημος και ο πιο κυνηγημένος», ένθετο «7» της Κυριακάτικης *Ελευθεροτυπίας*, 7/10/2007, σ. 24.

πρέπει να δηλώνονται στην εισαγωγή των εκδόσεων και να αναδεικνύονται με φωτογραφίες των χειρογράφων του).

Καταλήγοντας, οφείλω να σημειώσω ότι καμία εκδοτική λύση δεν είναι ποτέ ιδανική: όλες έχουν τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά τους. Ανάμεσα, όμως, στον Καζαντζάκη του Κάσδαγλη του 1950, στον Καζαντζάκη του Καζαντζάκη του 20^{ού} αιώνα και στον Καζαντζάκη των αναγνωστών του 21^{ου} αιώνα, είναι ξεκάθαρο ότι μόνο οι δύο τελευταίες επιλογές μπορούν να θεωρηθούν σήμερα σοβαρές και επωφελείς, για διαφορετικούς λόγους η καθεμιά. Το αν θα υιοθετηθούν δεν το ξέρω. Η πρόσφατη επιλογή όμως του Peter Bien, να παραθέτει το δημοσιευμένο έργο του Καζαντζάκη με σύγχρονη ορθογραφία και τονισμό και το αδημοσίευτο στην ορθογραφία και το μονοτονικό του συγγραφέα⁴⁵, με κάνει να αισιοδοξώ πως είναι απλώς ζήτημα χρόνου.

⁴⁵ Βλ. Bien, *Η πολιτική του πνεύματος*, Β', (ό.π. σημ. 3), σ. κε'.